

πιθανότατα από ένα σεισμό³⁹, όπως δείχνει η κατάσταση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και των στρωμάτων καταστροφής, όπου φαίνεται ότι οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την πόλη αιφνίδια χωρίς να μπορέσουν να πάρουν μαζί τους πολύτιμα αντικείμενα⁴⁰. Ορισμένα τμήματα της πόλης κατοικήθηκαν και μετά το σεισμό, αφού έγιναν κάποιες επισκευές, όμως οι βαρβαρικές επιδρομές των πρώτων δεκαετιών του 1ου αι. π.Χ., που ακολούθησαν τη φυσική καταστροφή, ήταν καθοριστικές για την τύχη της μακεδονικής πρωτεύουσας, που έχασε τη δυναμικότητα και τους περισσότερους κατοίκους της. Όσοι απέμειναν άρχισαν σιγά-σιγά να μετακινούνται δυτικότερα στην περιοχή βόρεια από τα λεγόμενα λουτρά του Μ. Αλεξάνδρου, στη θέση της σημερινής νέας Πέλλας, όπου το 30 π.Χ. οργανώθηκε από τους Ρωμαίους η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας⁴¹.

Αυτή υπήρξε η λαμπρή πρωτεύουσα των Μακεδόνων, που χρέος μας είναι να της δώσουμε μέρος από την παλιά της αίγλη αξιοποιώντας τα αποτελέσματα των ερευνών αφενός με εμπειριστατωμένες επιστημονικές μελέτες και αφετέρου με την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου και των ευρημάτων σε ένα νέο Μουσείο.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ - ΑΚΑΜΑΤΗ

39. Γ. Ακαμάτη, *Πήλινες μήτρες ανάγλυφων αγγείων από την Πέλλα ό.π.*, σ. 320.

40. Γ. Ακαμάτη, "Νομισματικός Θησαυρός από την Αγορά της Πέλλας. Γενικά συμπεράσματα", *ΔΕΜΘ* 1, (1987), σ. 125.

41. Γ. Ακαμάτη, *Πήλινες μήτρες ανάγλυφων αγγείων από την Πέλλα ό.π.*, σ. 346. Επίσης, Π. Χρυσοστόμου, "Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας", *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη ό.π.*, σ. 226.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΔΕΣΣΑ: Σύντομο Χρονικό της ανασκαφής

Στη μνήμη της Αλίκης Στουγιαννάκη

Από την Άνω Μακεδονία, όπως είναι γνωστή στην ιστορία η σημερινή περίπου Δυτική Μακεδονία, ξεκίνησαν στην αρχαιότητα οι Μακεδόνες, δηλ. γύρω στο 1.200 ή 1.100 π.Χ., στο τέλος της χαλκής εποχής και στην αρχή της εποχής του σιδήρου και κατέλαβαν την Κάτω Μακεδονία, την παρά την Θάλασσαν, κι αργότερα απλώθηκαν ανατολικότερα, σε διάφορες εποχές.

Το Βέρμιο, με το φοβερό όγκο του και το ύψος του (2050 μ.), χωρίζει τη μία περιοχή από την άλλη, σχεδόν πέρα για πέρα. Και μόνο τρία δύσκολα και επικίνδυνα πάντοτε περάσματα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν για την Κάθοδό τους οι Μακεδόνες, τα ίδια ακριβώς που υπάρχουν και σήμερα.

Το ένα, το βορεινότερο, η Έδεσσα, το άλλο η Νάουσα και το τρίτο η Βέροια.

Το σπουδαιότερο όμως, από συγκοινωνιακή, στρατηγική και κάθε άλλη άποψη, ήταν η Έδεσσα, γνωστή και σαν Φρυγική Έδεσσα, κτισμένη στους πρόποδες του Βερμίου, με τους μυθικούς κήπους του βασιλιά Μίδα και τα ευωδιαστά τριαντάφυλλα, με τα εξήντα φύλλα, τα καλύτερα στον Κόσμο, όπως γράφει ο Ηρόδοτος.

Η Έδεσσα με τους Καταρράκτες της είναι κτισμένη πάνω σ' ένα τεράστιο και θαυμαστό πλάτωμα, με απότομους κρημνούς και βράχια, στην ανατολική και τη νότια πλευρά, που την κάνουν, με τη φυσική αυτή οχύρωση, απροσπέλαστη κι απόρθητη, ένα φυσικό φρούριο, με υπέροχη θέα, αλλά και ελεύθερη παρατήρηση προς όλα τα σημεία του ορίζοντα.

Έως πριν από μερικά χρόνια όλοι οι ιστορικοί συμφωνούσαν, ότι αυτήν διάλεξαν οι Μακεδόνες και εκεί ίδρυσαν την πρωτεύουσά τους, με την ονομασία Αιγαί, όταν ήρθαν προς την Κάτω Μακεδονία. Εκεί ήταν η πρωτεύουσα του Μακεδονικού Κράτους, ως τότε που ο βασιλιάς Αρχέλαος (413-399 π.Χ.) έκτισε νέα ανάκτορα στην Πέλλα. Η άποψη αυτή κράτησε για πάρα πολλά χρόνια, αλλά από το 1977, που αποκαλύφθηκαν οι Θησαυροί της Βεργίνας, άλλαξαν τα πράγματα.

Ανεξάρτητα όμως από αυτό, άλλωστε το θέμα μας είναι ένα σύντομο χρονικό της ανασκαφής στο Λόγγο, η Έδεσσα, σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, αλλά και όπως αποδεικνύεται σιγά-σιγά, με τις ανασκαφές που άρχισαν και συνεχίζονται εδώ και μερικά χρόνια, υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες πόλεις στην πρώτη αρχαιότητα, αλλά και αργότερα και που παρ' όλες τις φοβερές επιδρομές και καταστροφές, ακόμα και από σεισμούς, κατόρθωσε να επιζήσει και να μην ερημωθεί ποτέ.

Εδώ που είναι η σημερινή Έδεσσα ήταν η Ακρόπολη της αρχαίας πόλης, όπως φανερώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα και ιδιαίτερα από το εξαιρετικό σε έκταση και κατασκευή Τείχος, που χρονολογείται στην Κλασική, αλλά και στην Ελληνιστική εποχή ιδιαίτερα. Το Τείχος, που διασώθηκε σε αρκετά σημεία κάτω από τις εκκλησίες της Μητρόπολης και της Αγίας Παρασκευής, αλλά και των γύρω σπιτιών, άρχιζε από το Κανναβουργείο, περνούσε από το Βαρόσι και έφτανε ως τον Κρημνό, στο εργοστάσιο Τσίτση, προστατεύοντας την πόλη από την πλευρά αυτή.

Διάφορες αρχαιότητες βρέθηκαν στην περιοχή της Ακρόπολης, στον λόφο που είναι η εκκλησία του Αγίου Λουκά, καθώς και στη θέση που είναι η Παλαιά Μητρόπολη (Βυζαντινή εκκλησία του 14ου αι.) και στο Δημοτικό Σχολείο, κι ανάμεσα σ' αυτές μεγάλη μαρμάρινη στήλη με αφιέρωση, ΔΙ ΨΨΙΣΤΩ, κλπ. και ίσως εκεί κάπου να ήταν ναός του Δία, ή και άλλων θεών στην αρχαιότητα.

Κάτω ακριβώς από την Ακρόπολη, εκεί που χύνονται τόσο θεαματικά οι Καταρράκτες και προς τα νοτιοανατολικά, στη γνωστή τοποθεσία ΛΟΓΓΟΣ, απλώνεται η αρχαία, η Κάτω Πόλη. Είναι μια τεράστια έκταση, από διακόσια (200) περίπου στρέμματα, που ορίζεται και προστατεύεται από τις τρεις πλευρές σχεδόν, την ανατολική, την νότια και τη δυτική, με Πύργους και Πανύψηλα Τείχη, που σε μερικά σημεία και σήμερα ξεπερνούν τα εξήμισυ (6,50) μέτρα.

Αλλά ασ πάροουμε τα πράγματα από την αρχή. Οι ανασκαφικές έρευνες στην Έδεσσα, στην Κάτω Πόλη, άρχισαν στον αιώνα μας, στη θέση που το 1898 είχε βρεθεί ένας τοίχος, κτισμένος με μεγάλους πώρινους δόμους, καθώς και επιγραφές χαραγμένες πάνω σε μεγάλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά κομμάτια. Από τη μελέτη τους και την πρώτη δημοσίευση που έγινε από τον Πέτρο Παπαγεωργίου (Περιοδικό Αθηνά, τόμ. 12, 1900), φάνηκε ότι πρόκειται για απελευθερωτικές επιγραφές. Δούλοι, που είχαν βρει την ελευθερία τους, αφιέρωναν στη Θεά ΜΑ και σημείωναν την ευγνωμοσύνη τους. Πιστεύτηκε τότε, πως σ' εκείνη την θέση θα βρισκόταν και ο ναός της παράξενης αυτής Θεάς, που η καταγωγή της είναι Αιγυπτιακή, θυγατέρα του Ηλίου, προσωποποίηση της Αλήθειας.

Η λατρεία της Θεάς ΜΑ εξακριβώθηκε στην Καππαδοκία και στον Πόντο, όπου σχετίζονταν με την Άρτεμη και τις Αμαζόνες, καθώς και στη Λυδία και στην Καρία, με τη Ρέα Κυβέλη, τη Μεγάλη Μητέρα, που κυριαρχεί στα Καβείρια Μυστήρια της Σαμοθράκης και που αποτελούσε τη συνέχιση της παλιάς Προελληνικής θεάς, της Μητέρας Φύσης. Περισσότερα για τη θεά ΜΑ, θα πούμε λίγο παρακάτω.

Στα 1922-1923 έγινε νέα έρευνα από το Στρατή Πελεκίδη, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Αρχαιολ. Δελτίο, τόμ.8, 1923), στο ίδιο σημείο που είχαν βρεθεί οι επιγραφές, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν, εκτός από αυτές,

και η Μεγάλη Πύλη του Τείχους και όχι ο ναός της θεάς ΜΑ. Και ο Πελεκίδης απέκλεισε κάθε τέτοια σκέψη.

Από την Πύλη σώζεται το μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι και πιο μέσα διάφορα μονογράμματα, χαραγμένα στους πώρινους δόμους, ενώ βορειότερα υπήρχε κυκλική αυλή, που την περιέβαλλε καλοχτισμένος μεγάλος ορθογώνιος Πύργος, όπως φάνηκε αργότερα. Από τότε και ύστερα, στην περιοχή της Κάτω Πόλης, βρέθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη κυρίως, από αρχαία, παλαιοχριστιανικά, αλλά και νεότερα κτίσματα. Μερικά είναι εντοιχισμένα στο Τείχος, από επισκευές που έγιναν σε διάφορες εποχές, καθώς και στη νεότερη εκκλησία της Αγίας Τριάδος (1865), στον άγιο Νικόλαο κλπ.

Όταν το 1962 η ΔΕΗ άρχισε να κατασκευάζει το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο, κάτω από τους Καταρράκτες, αποκαλύφθηκαν διάφορα κτίσματα και με συστηματική ανασκαφή, που έγινε αμέσως από τη Φανή Δροσογιάννη και τον Μύρωνα Μιχαηλίδη, της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης (Αρχ. Δελτίο, Μέρος Α' Μελέται, τόμ. 23, 1968), φάνηκαν και θεμέλια Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής, του Ανατολικού τύπου, σχεδόν τετράγωνη, με τρία κλίτη και τέμπλο. Βρέθηκαν πολλά από τα αρχιτεκτονικά μέλη και τον εσωτερικό διάκοσμο, όλα μαρμάρινα, αλλά και πολύ ενδιαφέροντα δάπεδα (δύο φάσεις), καμωμένα από πολύχρωμες μικρές πλάκες, σε κανονικά σχέδια, το ένα, και το άλλο, ωραιότατο ψηφιδωτό, με παραστάσεις πουλιών, ζώων και φυτών, μοτίβα συνηθισμένα στις Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές.

Η Βασιλική χρονολογείται στον έκτο (6ο) μ.Χ. αι., ενώ έχουν επισημανθεί και άλλες δύο, πολύ μεγαλύτερες από αυτή, μέσα στο ΛΟΓΓΟ και έτσι συμπεραίνεται ότι στην περίοδο αυτή η Πόλη βρίσκεται σε πολύ μεγάλη ακμή.

Στο σημείο που είναι η μεγάλη δεξαμενή της ΔΕΗ, έγιναν δοκιμαστικές τομές σε μεγάλος βάθος (περίπου 15 μ.), από τον Χαράλαμπο Μακαρόνα, της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, αλλά δεν βρέθηκε κανένα σημάδι ή αρχαίο αντικείμενο. Έτσι διατυπώθηκε η άποψη ότι η αρχαία Πόλη έπρεπε να αναζητηθεί νοτιότερα από την περιοχή αυτή, δηλ. πέρα από τους καταρράκτες.

Στα 1967 και 1968 έγινε συστηματική ανασκαφή από τον Φώτη Πέτσα, της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης (Φ. Πέτσα, Αρχαία Μακεδονία, Συμπόσιον, 1970), στη συνέχεια της έρευνας του Σ. Πελεκίδη.

Καθαρίστηκε πάλι η νότια Πύλη, που είχε σκεπαστεί από τα χώματα και τη βλάστηση (μεσολάβησαν 45 χρόνια) και η έρευνα συνεχίστηκε βορειότερα. Αποκαλύφθηκε στο σύνολο η κυκλική αυλή και ο ορθογώνιος Πύργος, που την περιβάλλει, με ωραία ισοδομική κατασκευή εξωτερικά και πάρα πολύ φροντισμένο τοίχο εσωτερικά και από αυτό συμπεραίνεται ότι μπορεί να χρονολογηθεί στην Ελληνιστική ή και στην Ύστερη Κλασική εποχή.

Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε το Τείχος, αλλού επιφανειακά και αλλού βαθύτερα, σε όλη σχεδόν την έκταση της πόλης, καθώς και ένας Πύργος, πολύ καλής κατασκευής, αρκετά ανατολικότερα από την Πύλη, που χρονολογείται στην Προρρωμαϊκή εποχή.

Δυτικά της Πύλης, με τον πρώτο καθαρισμό, φάνηκε σε μεγάλο μήκος το Τείχος, που χρονολογείται πριν από τη Ρωμαιοκρατία, αλλά και μετά, όπως δείχνουν διάφορες επισκευές και συμπληρώσεις. Το εκπληκτικό είναι ότι το Τείχος αυτό διατηρείται σε ύψος 6,50 μ., με εντυπωσιακή κάθετη επικάλυψη τούτου σε μεγάλη έκταση, από τα ιζήματα του νερού των Καταρρακτών, που περνούσε από πάνω του, για πάρα πολλά χρόνια και ίσως εκατοντάδες χρόνια.

Η μεγάλη περίοδος της ανασκαφής στην Κάτω Πόλη, στο Λόγγο, αρχίζει στο 1971, από τον ομιλητή σας και συνεχίζεται έκτοτε εντατικά, με εξαιρετικά αποτελέσματα, με τη συμπαράσταση πάντοτε της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης στην αρχή και της Εφορείας Δυτικής Μακεδονίας αργότερα και την Προϊσταμένη της Εφορείας Μαρία Σιγανίδου¹.

Αρχίσαμε έτσι την έρευνα, κατά το 1971, από τη Νότια Πύλη και γύρω από αυτή. Ανατολικά της Πύλης ερευνήθηκε το Τείχος, σε βάθος και πλάτος, σε όλη του την έκταση, ως πέρα στον Προρρωμαϊκό Πύργο. Στήλες με ανάγλυφα και επιγραφές της Ρωμαϊκής εποχής βρέθηκαν κτισμένα σε διάφορα σημεία του Τείχους.

Στο εσωτερικό της Πύλης και βορειότερα η επίκλιση ήταν φοβερή, από 0,50 μ. ως τα 4,50 μ. Πωρόλιθοι, σε μεγάλα και μικρά κομμάτια, από τα χαλασμένα

1. Εδώ θα ήθελα, μιά και βρισκόμαστε στον τόπο της καταγωγής και της δράσης των πιο πολλών, να θυμηθώ και τους κατά καιρούς βοηθούς και συνεργάτες, όπως: την Αλίκη Στουγιαννάκη, τον Αργύρη Κούντουρα, την Άννα Καββαδία, τη Βασιλική Βαβρότσα, τη Τζένη Τσατσοπούλου, τον Παύλο Χρυσοστόμου και τη Σούλα Χατζηδήμου-Χρυσοστόμου, επιμελήτρια Αρχαιοτήτων της Εφορείας. Ακόμα πρέπει να αναφέρω και τους κατά καιρούς αρχιτεχνίτες συντήρησης των αρχαίων, όπως: τον Τάκη Μαθιό, τον Τριαντάφυλλο Κοντογιώργη, την οικογένεια των μαρμαράδων Καρδάμη (τρεις τον αριθμό), το φωτογράφο Χριστόφορο Γιαβανίδη, το διοικητικό και τεχνικό προσωπικό της Εφορείας, Ελένη Γιαβανίδου, Γεωργία Ρόγκου, Ρίτσα Θωμαΐδου, Μαίρη Σιγανίδου, Βαγγέλη Σιάνο, Γιώργο Κυβελίδη, Βαγγέλη Μαυρόπουλο, Βασίλη Καλαϊτζίδη, το ξεύγος Θωμά Μπογκοϊτση, αλλά και τον παλαίμαχο αρχιφύλακα του Λόγγου Βαγγέλη Εμμανουήλ, μαζί με αρκετούς, πολύ καλούς εργάτες, από τους οποίους αναφέρω ενδεικτικά μερικά ονόματα, όπως: Δημήτριος Τιμφήνας, Νίκος Παυλίδης, Νίκος Τσιάμης, Θανάσης Πιπιλάτσης, Θεοχάρης Καρτσώλης, Γρηγόρης Στόλης κλπ. Όλους τους παραπάνω ευχαριστώ θερμά για την κάθε προσπάθεια και προσφορά τους στην ανασκαφή.

κτίσματα, σαν ένα είδος ηφαιστειακή κίσηση, σκέπαζε όλη την έκταση και αξίζει να σημειωθεί ότι χρειάστηκαν 970 εργατικά ημερομίσθια, εκτός από τα τεχνικά, για να απομακρυνθούν όλα αυτά και από μια μικρή σχετικά έκταση.

Από την Πύλη άρχιζε ένας μεγάλος δρόμος, στρωμένος με πλάκες μαρμάρινες, αλλά και με κολόνες μονόλιθες από μάρμαρο, δεξιά και αριστερά, διαφορετικές στο πάχος και στο χρώμα, καθώς και κτιστούς πεσσούς ενδιάμεσα, εναλλάξ, δεξιά και αριστερά. Οχτώ κολόνες από αυτές αναστηλώθηκαν και στη μια ύψ. 3 μ. (τρία μέτρα), είναι χαραγμένες (17) δέκα επτά επιγραφές, από 6-18 σειρές η κάθε μιά, όλες αφιερωμένες στη θεά ΜΑ, για την οποία θα ξαναμιλήσουμε παρακάτω, από δούλους που απελευθερώθηκαν κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε ότι χρονολογούνται στον 3ο μ.Χ. αι. και είναι γραμμένες στην Ελληνική γλώσσα.

Αυτά όλα δείχνουν ότι ήταν μια από τις κεντρικές αρτηρίες της πόλης και ίσως-ίσως η Πομπική, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της Ρωμαϊκής εποχής.

Δεξιά και αριστερά από το δρόμο αυτό υπάρχει φαρδύ πεζοδρόμιο, στεγασμένο άλλοτε, όπως πιστεύουμε (ίσως όπως η σημερινή οδός Αριστοτέλους στη Θεσσαλονίκη), και από εκεί και πέρα αρχίζουν τοίχοι από σπίτια, που ανήκουν σε οικοπεδικά τετράγωνα. Έτσι την ονομάσαμε και VIA COLONNATA.

Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με πωρόλιθους, πάχους από 0,50 μ. έως 0,80 μ., ενώ ο πιο ψηλός φτάνει τα (2 μ) δύο μέτρα. Σε μερικά από τα δωμάτια των σπιτιών βρέθηκαν διάφορα αγγεία και πιθάκια στη θέση τους και σε άλλα πέτρινα σκαλοπάτια, που οδηγούσαν σε όροφο. Εκεί κατοικούσαν οι άνθρωποι, ενώ το ισόγειο φαίνεται ότι χρησίμευε για αποθήκες ή εργαστήρια και μαγαζιά. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να δεχτούμε ότι υπήρχε ΣΤΟΑ, δηλ. στεγασμένος χώρος, άποψη για την οποία συνηγορούν και άλλοι λόγοι, που θα εκτεθούν σε ειδική μελέτη, πολύ σύντομα.

Τα οικοδομικά τετράγωνα χωρίζονται μεταξύ τους με δρόμους 3 μ. έως 5 μ. φάρδος και το δάπεδό τους, αλλού είναι στρωμένο με πλάκες και αλλού με πατημένα λιθάκια, μαζί με κομμάτια από κεραμίδια και χώμα, καθώς και με υπόνομους σε όλους τους δρόμους. Μέσα στα χαλάσματα βρέθηκαν, εκτός από τα διάφορα αντικείμενα, πολλά όστρακα από αγγεία της Υστερορρωμαϊκής και λιγότερα της Ελληνιστικής εποχής, καθώς και νομίσματα των βασιλέων Φιλίππου, Μεγ. Αλεξάνδρου, Κασσάνδρου και της Δυναστείας των Αντιγονιδών. Ακόμα και χάλκινα αντικείμενα από τα πρώτα μεταχριστιανικά χρόνια ως το 550 μ.Χ., πράγμα που επιτρέπει να χρονολογήσουμε το στρώμα της καταστροφής, στο σημείο αυτό, στον 6ο μ.Χ. αι., που εκτός από τις γνωστές βαρβαρικές επιδρομές, έγινε και σεισμός στον ευρύτερο χώρο όλης της περιοχής.

Α π ο θ ή κ η. Δυτικά και βορειότερα από το σημείο που έχει ανασκαφεί ως

τώρα ο Κεντρικός δρόμος, αποκαλύφθηκαν τοίχοι από ένα μεγάλο κτήριο. Το μήκος του είναι 29 μ., που χωρίζεται με καλοκτισμένους τοίχους σε τρία μέρη, από το νότο προς βορρά. Τα δύο πλάγια έχουν άνοιγμα-πλάτος 3,95 μ. και το κεντρικό 5,43 μ., ενώ οι τοίχοι διαχωριστικοί και εξωτερικοί έχουν πάχος 1,00 μ. Η σκάλα που διατηρείται σε αρκετό ύψος, στη νοτιοδυτική γωνία του κτηρίου, δείχνει ότι υπήρχε και όροφος χωρίς άλλο. Στο ισόγειο βρέθηκαν *in situ*, πάρα πολλές βάσεις πιθαριών μεγάλων, που χρησιμοποιούνταν για αποθήκευση τροφών. Το κτήριο σίγουρα καταστράφηκε από πυρκαϊά, όπως φανερώνουν τα πεσίματα, αλλά και το παχύ στρώμα από στάχτη και μάζες από κεραμίδια της στέγης. Η είσοδος βρίσκεται στο νότιο τοίχο του μεσαίου χωρίσματος, σκεπασμένη από παχύ στρώμα από ιζημα, ενώ η πρόσβαση σ' αυτό, από τον κεντρικό δρόμο, γίνεται με μια λίγο ανηφορική πλακόστρωμένη πάροδο αρκετά φαρδιά.

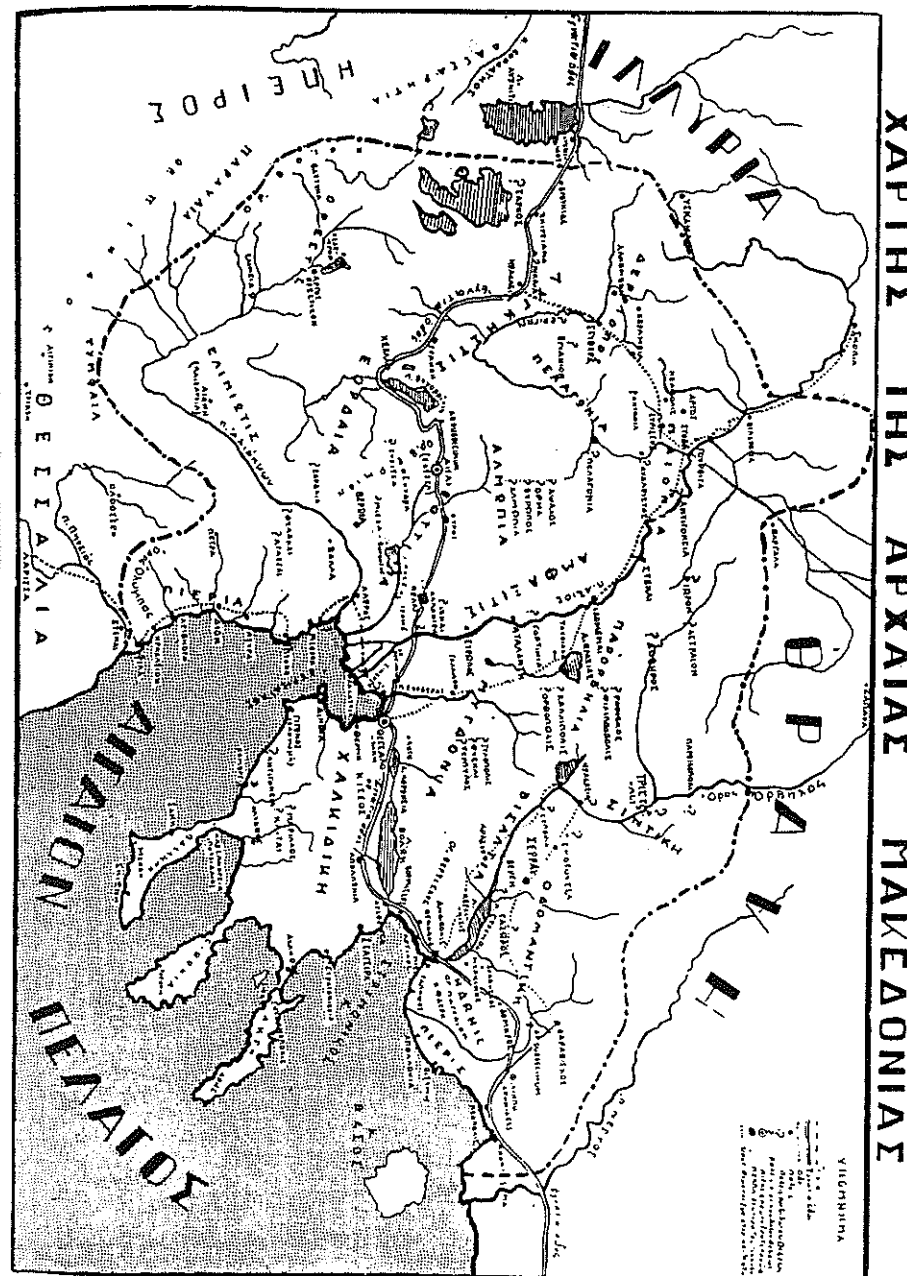
Σημειώθηκε παραπάνω ότι η επίχωση γενικά έφτανε τα 4,50 μ. σε όλο σχεδόν το χώρο, αλλά πρέπει να τονίσουμε ότι σε αρκετά σημεία, ιδιαίτερα στον Κεντρικό Δρόμο, η επίχωση ήταν ιζημα (πουρί), που πολλές φορές είχε πάχος από 1 μ. ως 2,50 μ. Έτσι αναγκαστικά χρησιμοποιήσαμε χειροκίνητα μηχανήματα (κομπρεσέρ) για να τα διαλύσουμε και δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο, μέσα σ' αυτούς τους όγκους να βρισκουμε νομίσματα, αγγεία και άλλα μικροαντικείμενα.

Τα ιζήματα αυτά (στρώμα από ανθρακικό ασβέστιο), σύμφωνα και με τη γνώμη από ειδικούς καθηγητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ιωάννης Μελέντης κ.ά.), χρειάστηκαν τετρακόσια και παραπάνω χρόνια για να γίνουν, από τα νερά που περνούσαν από εκεί, ύστερα από την καταστροφή και εγκατάλειψη. Η γνώμη αυτή ενισχύει και τη δική μας άποψη ότι η Κάτω Πόλη εγκαταλείφτηκε, σε μεγάλη έκταση, μετά τη μεγάλη καταστροφή που έγινε μέσα στο 14ο αι. από τις γνωστές βαρβαρικές επιδρομές, αλλά και την οριστική κατάληψη της από τους Τούρκους.

Τότε και οι ολίγοι κάτοικοι που γλίτωσαν, περιορίστηκαν σε φτωχικά σπίτια, βορειότερα, προς τα ριζά του βράχου της Έδεσσας, ή και πάνω στην Ακρόπολη, όπου εγκαταστάθηκαν και οι κατακτητές τους.

Ιδιαίτερα πρέπει να τονίσουμε ότι ανάμεσα στα σπίτια, ανατολικά του Κεντρικού Δρόμου και στην πρώτη μεγάλη πάροδο δεξιά, αποκαλύφθηκε ένας καλοκτισμένος τοίχος - θεμέλιο, στο πιο βαθύ σημείο του χώρου, αφού απομακρύνθηκαν οι νεότεροι τοίχοι που στηρίζονταν πάνω σ' αυτόν. Έχει μήκος 15 μ. περίπου και είναι κτισμένος με μεγάλους πώρινους δόμους καλοπελεκημένους και με περιτένεια, ενώ όμοιοι μικρότεροι τοίχοι είναι κάθετοι σ' αυτόν και άλλοι πάλι όμοιας κατασκευής σε άλλα σημεία, κάτω από τα νεότερα κτίσματα.

Ο τοίχος αυτός, σύμφωνα με την τοιχοδομία, αλλά και με τα όστρακα που βρέθηκαν σε βαθύτερη τομή, στα θεμέλιά του, μπορεί να χρονολογηθεί στους

Χάρτης της Αρχαίας Μακεδονίας

κλασσικούς χρόνους, χωρίς άλλο.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΤΕΡΑ από τον τομέα της ανασκαφής που περιγράψαμε ως τώρα και πιο πέρα από τον αγροτικό δρόμο, που είναι γνωστός ως “Βαθύς Δρόμος” και με νότιο όριο το τείχος και τον ωραίο Πύργο της Προρρωμαϊκής εποχής, έγινε έρευνα σε μια έκταση 4 στρεμμάτων περίπου, που σε ορισμένα σημεία έφτασε σε 2 μ. βάθος. Με βάση τα σπίτια και τους δρόμους, τους αγωγούς ύδρευσης και αποχέτευσης, αλλά και τα άλλα σχετικά κτίσματα, που συμπληρώνουν τα οικοδομικά τετράγωνα, ξεχωρίζουν (3) τρεις οικοδομικές φάσεις.

Στην πρώτη φάση έχουμε τοίχους με πέτρες σε ύψος 0,50 μ., θεμελιωμένους πολύ πρόχειρα σε χώματα ή πάνω σε παλαιότερους τοίχους από διάφορα κτίσματα, που διατηρούνται καλά και μέχρι 1,80 μ. ύψος και που πολλές φορές είναι επιχρισμένοι με παχύ στρώμα από κουρασάνι πολύ καλό.

Ξεχωρίζουν πολύ καλά διάφορα δωμάτια με μεγάλους χώρους μπροστά (αυλή), καθώς και αποθηκευτικοί χώροι με μεγάλα πιθάρια στη θέση τους. Έντονες τοπικές καύσεις φωτιάς, καθώς και μιά ευδιάκριτη ζώνη από καμμένα χώματα, σε συνδυασμό και με άλλα ευρήματα, φανερώνουν ότι η καταστροφή έγινε από πυρκαϊά, που σχετίζεται με κάποια από τις πολλές βαρβαρικές επιδρομές στα χρόνια αυτά.

Σημαντική αποκάλυψη ήταν και η ανεύρεση χρωματιστών κονιαμάτων σε ένα μεγάλο χώρισμα - αίθουσα. Τα κονιάματα αυτά, άσπρο χρώμα με κόκκινες ζώνες και άλλες λεπτομέρειες, σίγουρα στόλιζαν τους τοίχους και ίσως και την οροφή της Αίθουσας, με ένα ξεχωριστό σύστημα, που φανερώνει ότι μιμούνται αρχιτεκτονικές μορφές και σχήματα.

Βρέθηκαν και άλλα πράγματα που σχετίζονται με την οργάνωση της ζωής στην Πόλη, αλλά και αγγεία και άλλα μικροαντικείμενα και εργαλεία, μέσα στα σπίτια που δίνουν στοιχεία για την οικοσκευή στα χρόνια αυτά.

Στη δεύτερη φάση ανήκει και ένας δρόμος που ορίζεται από δύο καλοκτισμένους τοίχους (από οικοδομικά τετράγωνα), επιχρισμένους με καλό κουρασάνι και αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, χαρακτηριστικό δείγμα της οργάνωσης του χώρου και του οικισμού.

Όσο για την τρίτη φάση, αυτή μόλις άρχισε να διακρίνεται και φυσικά πρέπει να συνεχιστεί η έρευνα, σε μεγαλύτερο βάθος, για να φανεί καλύτερα.

Γενικότερα, μπορεί να τονισθεί ότι τα υψηλότερα στρώματα χρονολογούνται στη Βυζαντινή και τη Ρωμαϊκή εποχή και τα χαμηλότερα (βαθύτερα) στην Ελληνιστική, δηλ. στα χρόνια του Φιλίππου και του Μεγ. Αλεξάνδρου, αλλά υπάρχουν και σημεία μέσα στον ευρύτερο χώρο της Πόλης, που μπορούν να χρονολογηθούν (βάσεις από κίονες και μαρμάρινα γείσα), και σε ακόμα παλαιότερα χρόνια.

Ψ η φ ι δ ω τ ά. Έξω από τα Τείχη, στη δυτική πλευρά, κοντά στην περιοχή

που είναι η γνωστή Σπηλιά, που σχηματίστηκε από τα ιζήματα του νερού και σκέπασε το Τείχος, μια από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις σε όλη την περιοχή, αποκαλύφθηκε, κατά τη διάνοιξη του νέου δρόμου, πολύ ωραίο ψηφιδωτό δάπεδο, που ορίζεται από τέσσερις τοίχους με λιθοδομή. Σώζεται αρκετά καλά, με εντυπωσιακή διακόσμηση από ρόμβους, που συμπλέκονται μεταξύ τους και σχηματίζονται σταυρόσχημα μοτίβα, εναλλασσόμενα με χρωματιστές ψηφίδες, άσπρες, γαλάζιες και κόκκινες.

Ν ε κ ρ ο τ α φ ε ί ο. Τάφοι λαξευτοί βρέθηκαν μέσα στους πάρινους βράχους, γύρω από την Πόλη, καθώς και κεραμοσκεπείς και διάφοροι, της Ελληνιστικής, της Ρωμαϊκής, της Παλαιохριστιανικής εποχής, αλλά και νεότερων χρόνων, προς τα νοτιοδυτικά της Πόλης, με αρκετά και πλούσια κτερίσματα. Ασφαλώς, προς την κατεύθυνση αυτή (νοτιοδυτικά), πρέπει να αναζητηθεί το αρχαίο νεκροταφείο.

Δ ύ ο ε ρ ε υ ν η τ ι κ έ ς Τ ο μ έ ς. Σύμφωνα με το σχέδιο του Τείχους της Κάτω Πόλης, αλλά και με στοιχεία της Γεωργικής Υπηρεσίας Εδέσσης, η πόλη απλώνεται σε (200) διακόσια περίπου στρέμματα, που όλα είναι ιδιοκτησίες και φυσικά πρέπει να γίνουν απαλλοτριώσεις, για τη σχετική έρευνα και ανασκαφή. Οι γνωστές δυσκολίες και καθυστερήσεις δεν έλειψαν. Και στην περίπτωση αυτή, τί σκεφτήκαμε και τί κάναμε;

Ο Κεντρικός δρόμος, η VIA COLONNATA, έχει αποκαλυφθεί ως τα 100 μέτρα περίπου. Αλλά ένας τέτοιος δρόμος δεν μπορεί παρά να οδηγεί στο Κέντρο της Πόλης, όπου και πρέπει να υπάρχουν ΙΕΡΑ, όχι πάντοτε βέβαια, ή και άλλα Δημόσια κτήρια. Κρατώντας την κατεύθυνση προς τα βορεινά κάναμε (στο 1978) μια χάραξη, με τη βοήθεια των εθελοντών τοπογράφων, Γιάννη Τσορμπατζόγλου και Ραφαήλ Πολυχρονιάδη, σχεδόν ως τα 300 μέτρα.

Κάναμε μιά τομή στα 240 μέτρα περίπου, μέσα σε αγρόκτημα των αδελφών Βαλάσα, ύστερα από ευγενική παραχώρησή τους. Η επιτυχία ήταν θαυμαστή.

Σε 4 μ. βάθος, 7 μ. μήκος και 4μ. πλάτος, βρέθηκε η συνέχεια του Κεντρικού Δρόμου με κολόνες πεσμένες in situ, βάσεις και κιονόκρανα και άλλο σχετικό υλικό, όλα από μάρμαρο.

Σε άλλη τομή που κάναμε στα 300 μέτρα περίπου και που ολοκληρώθηκε αργότερα, αποκαλύφθηκαν όμοια ευρήματα και έτσι βεβαιώθηκε καλύτερα η συνέχιση του Κεντρικού Δρόμου προς την κατεύθυνση αυτή. Υστερα από αυτά και με τη σίγουρη πλέον υπόθεση, πως η VIA COLONNATA θα κατέληγε στο βόρειο σκέλος του Τείχους, έγινε έρευνα στο σημείο αυτό (1983) από την Σούλα Χρυσοστόμου. Αποκαλύφθηκε το Τείχος σε 70 μ. περίπου μήκος (πλάτ. 2,10 μ., ύψ. 2,20 μ.), αφού αφαιρέθηκαν επιχώσεις, που έφθαναν περί τα 4 μ. σε μερικά σημεία. Αποκαλύφθηκε ολόκληρη η βόρεια Πύλη λαξευμένη στο βράχο το φυσικό, που χρησιμοποιήθηκε στην περίπτωση αυτή για Τείχος. Η βόρεια Πύλη λα-

ξευμένη στο βράχο, προβάλλει 3,90 μ. στο Βορρά.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της προεξοχής της Πύλης βρέθηκε ο τόρμος - οπή, για τη στρόφιγγα της ξύλινης πόρτας. Μπροστά από την Πύλη αποκαλύφθηκε τμήμα προτειχίσματος (πλάτ. 2 μ.), με είσοδο πλ. 2,50 μ. και στη συνέχεια δρόμος-ράμπα.

Α ν α τ ο λ ι κ ή Π ύ λ η Η. Εξ άλλου στο ανατολικό σκέλος του Τείχους, όπου παλαιότερα είχε αποκαλυφθεί ένας Πύργος, βεβαιώθηκε ότι ήταν η ανατολική Πύλη του Τείχους, που προβάλλει σαν Πύργος έξω από το Τείχος. Χρονολογείται στα μέσα του 3ου μ.Χ. αι. Το πλάτος της Πύλης - Πύργου είναι 8,30 μ. και το μήκος της 9,30 μ. Οι εξωτερικές όψεις της είναι μαρμαρόκτιστες. Η είσοδος της με το μαρμάρινο κατώφλι, έχει πλάτος 2,10 μ., ενώ στο δεξιό άκρο του βρέθηκε τόρμος με μολυβδοχοημένο σιδερένιο γόμφο, για την παραστάδα της πόρτας. Στο εσωτερικό της Πύλης σχηματίζονται, δεξιά και αριστερά, ορθογώνιοι χώροι, με μαρμαρόπλινθους σε δεύτερη χρήση. Σε ένα από αυτούς βρέθηκε μαρμάρινη αναθηματική στήλη της Αρτέμιδος Αγροτέρας ή Κυνηγέτιδος (ύψ. 1,23 μ., πλάτ. 0,63 μ.) με το σκύλο της. Χρονολογείται στο 2ο μ.Χ. αι. Κοντά στην Πύλη και προς τα νότια βρέθηκε εντοιχισμένος Νέγρος - Τραπεζοφόρος, με σύμφυτο κιονίσκο (ύψ. 0,70 μ.) που χρονολογείται επίσης στον 2ο μ.Χ. αι.

Α γ ρ ό ς Π ο ξ α ρ έ ν τ ζ η. Ύστερα από τη σχετική απαλλοτριώση, άρχισε η έρευνα στο αγροτεμάχιο των αδελφών Ποξαρέντζη, ΒΑ της VIA COLONNATA. Αποκαλύφθηκαν χώροι από μαγαζιά στην ανατολική πλευρά της Κεντρικής οδού, που ανασκάφηκε, καθώς και δρόμος κάθετος προς αυτήν. Σημαντική είναι η ανεύρεση στο σημείο αυτό μαρμάρινης ερμαϊκής στήλης ΗΡΑΚΛΗ, πάνω σε συμφυές βάθρο, του 3ου μ.Χ. αι. Στο πάνω μέρος της στήλης έχουμε προτομή Ηρακλή (χωρίς κεφάλι), ύψ. 1,24 μ. με λεοντή, κάτω από την οποία υπάρχει επιγραφή με το όνομα κάποιου παιδευτή-δασκάλου, Διομήδη.

*Τόνδε τόν 'Ηρακλή
Διομήδης στήσεν 'Εδέ-
ση παιδευτής πρῶ-
τος τῶν καθ' ἐ-
αυτῶν ὄλων.*

Από αυτό συμπεραίνεται ότι η στήλη αυτή ήταν στημένη στο Γυμνάσιο της Πόλης και φυσικά εκεί κάπου κοντά πρέπει να αναζητηθεί.

Κομμάτια από αραράβδωτες κολόνες, ιωνικά κιονόκρανα με συμφυή επιθήματα και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, από παλαιοχριστιανικά κτίρια, τμήμα από ανάγλυφο αετό, πολλά χάλκινα νομίσματα παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων, είναι μερικά από τα άλλα ευρήματα σ' αυτό το χώρο.

Στο ίδιο αγροτεμάχιο πάλι και ανατολικότερα από την προηγούμενη θέση,

αποκαλύφθηκαν διάφοροι χώροι - χωρίσματα, διαφόρων διαστάσεων, σε έναν μάλιστα βρέθηκε δάπεδο με σχιστόπλακες, καθώς και πολλά όστρακα από αμφορείς, ενώ σε άλλο χώρο βορειότερα, μια κολόνα πεσμένη, βάση κίονα *in situ* και μια δεξαμενή, κατασκευασμένη από μαρμάρινο αρχιτεκτονικό υλικό, γείσα, φατνώματα κλπ., σε δεύτερη χρήση. Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι όλο αυτό το υλικό πρέπει να προέρχεται από ένα σημαντικό κτίριο, φυσικά παλαιότερης φάσης.

Κυρίες και Κύριοι,

Θα ήθελα να τελειώσω, παρ' όλο που ο Σεβασμιώτατος Εδέσσης θα έλεγε, από θεού άρχεσθαι πάντα, θα ήθελα να τελειώσω με δύο λόγια για τη θεά ΜΑ, που προαναφέραμε. Από τις 17 επιγραφές που είναι χαραγμένες επάνω σε μία κολόνα, θα διαβάσουμε μία μόνο για δείγμα, την υπ' αριθ. 13, στη σειρά, που τις έχουμε καταγράψει:

*'Αγαθή τύχη
Αΐλιος Νεικόλαος
'Εδεσσαῖος ἰατρός
δωροῦμαι καὶ κα-
ταγραφὴν θεᾷ ΜΑ
ἀνεικήτω κοράσι-
ον ὀνόματι 'Ερμι-
όνην τῶν ἐκ παι-
δίσκης Τερτιάσης (.)
10 φθάνων αὐτὸς
ἠλευθέρωσα οἱ καὶ
τὰς καταγραφὰς ἔδω-
κα δι' ἐπιμελητοῦ Κλ.
'Ασκληπιοδώρου. δς
15 δ' ἄνβουληθῆ ἀπο-
σπᾶσαι αὐτὸ δώσει
τῷ ταμείῳ ΕΦ.*

Να και ο συμπατριώτης μας, ο Εδεσσαῖος γιατρός Αἴλιος Νικόλαος, που δώρησε και κατέγραψε στη θεά ΜΑ, τη δούλη του Ερμιόνη, αφού την απελευθέρωσε και κατέγραψε το γεγονός, με τη βοήθεια του Επιμελητού Κλαυδίου Ασκληπιόδωρου και ώρισε χρηματικό ποσό αποζημίωση στο ταμείο του Ιερού της θεάς, δηνάρια (5.500) πέντε χιλιάδες και πεντακόσια, σε όποιον θα τολμούσε να πάρει πίσω τη δούλη.

Και προβάλλει τώρα το τελευταίο ερώτημα, που αφορά τη λατρευόμενη θεά και την Πόλη μας: Πότε και πώς ήρθε η λατρεία της θεάς ΜΑ στην Έδεσσα από την Καππαδοκία ή και το αντίθετο; Μήπως μπορούμε και πρέπει να ανατρέ-

ξουμε στους πρώτους κατοίκους της Έδεσσας και της ευρύτερης περιοχής της και να αναπολήσουμε τις σχέσεις τους με τους *Βρύγες ή Φρύγες ή Θράκες*;

Περισσότερες πληροφορίες και ειδήσεις πρέπει να περιμένουμε πάλι από τη Μητέρα Γη, από τις ανασκαφικές δηλ. έρευνες, εδώ ή και σε άλλα μέρη του ελληνικού χώρου, του αρχαίου ή και του νεότερου.

Σε μας, στους ερευνητές ειδικότερα της αρχαίας Έδεσσας και της περιοχής της, απομένει να βρούμε περισσότερα στοιχεία και ιδιαίτερα το Ιερό, το Ναό ή τους ναούς της θεάς ΜΑ.

Μακάρι η θεά ΤΥΧΗ, με τη βοήθειά της ΜΑ, να φανεί ευνοϊκότερη, για την Ιστορία της Μακεδονίας, για την ιστορία της Πατρίδας μας.

Γενική Βιβλιογραφία

- Π.Ν. Παπαγεωργίου, "Κυρίας θεάς Μας ανικήτητο επηκόου ναός εν Εδέσση τη μακεδονική (Βοδενούς)", Περιοδ. Αθηνά, 12 (1900).
- Σ. Πελεκίδης, "Ανασκαφή Εδέσσης", Αρχαιολ. Δελτ., 8 (1923).
- Φ.Μ. Πέτσας, "Αιγαί - Πέλλα - Θεσσαλονίκη", Αρχαία Μακεδονία, Διεθνές Συμπόσιο εν Θεσσαλονίκη, 1968. Έκδ. Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1970.
- Α.Κ. Βαβρίτσας, Χρονικά, Αρχαιολ. Δελτ., 27 (1972) 504.
- Α.Κ. Βαβρίτσας, "Επιγραφή εξ Αραβησσού Πέλλης". Αρχαία Μακεδονία, Διεθνές Συμπόσιο II (1973), Θεσσαλονίκη, 1977.
- Ph. Petsas, "Μήτηρ Θεών αυτόχθων, κ.λπ.", Αρχαία Μακεδονία, τόμ. II (1977) 1983.
- Bull. Epigr. 1969, αριθ. 364 (J. et L. Robert 2).
- Roscher, ML, στήλ. MA, στ. 2215-2225 (DREXLER).
- Δημ. Κανατσούλης, Ιστορία της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1964.
- Α.Κ. Βαβρίτσας, "Αιγαί η πρώτη πρωτεύουσα του Κράτους των Μακεδόνων", Περιοδικό Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 121 (1976).
- Μ. Β. Σακελλαρίου, "Η αποικιστική διαδικασία του ελληνικού κόσμου, εθνική και πολιτική ανασύνταξη", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Β', Αθήνα 1971.
- Δημ. Κανατσούλης, Η Μακεδονία από αρχαιότατων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β', έκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1976.
- N.G.L. Hammond, "The archaeological background to the Macedonian Kingdom", Αρχαία Μακεδονία, I (1968), Θεσσαλονίκη 1970.
- Δημ. Κανατσούλης, Μακεδονική Προσωπογραφία από του 148 π.Χ. μέχρι των χρόνων

του Μεγ. Κωνσταντίνου. Συμπλήρωμα, Δημοσιεύματα Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1967.

- Στέφ. Ν. Κουμανούδης, Θηβαϊκή Προσωπογραφία, εν λ., Έκδ. Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Kirchner Prosopografia, Attica, τόμ. Β' εν λ., και Supplement to Kirchners, Prosopografia Attica, από τον Sundwall.
- Φ.Μ. Πέτσας, "Ανασκαφή Εδέσσης", ΑΑΑ, Τεύχ. 2 (1963).
- Σ.Ν. Κουμανούδης, "Εις επίγραμμα Εδέσσης", ΑΑΑ, Τεύχ. 3, (1969).
- Μ.Θ. Μιτσός, "Χοίρος ή χοίρος", ΑΑΑ, τεύχ. I, (1970).
- Μ.Μιχαηλίδης, "Παλαιοχριστιανική Έδεσσα". Ανασκαφή Βασιλικής Α'. Αρχαιολ. Δελτ. 23 (1968). Μέρος Α' Μελέται.
- Απ. Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας από τα Προϊστορικά χρόνια ως το 1912. Αρχαία Έδεσσα (Α.Κ. Βαβρίτσας), Θεσσαλονίκη 1983, Έκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Α.Κ. Βαβρίτσας, "Επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα". Αρχαία Μακεδονία, IV. Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1986.
- Γ. Μπακαλάκης, "Επιτύμβιοι βωμοί από τη Θράκη", Αρχαιολ. Δελτ. 18 (1963).
- Δημ. Κ. Σαμαράς, Από την έρευνα της Ιστορικής Γεωγραφίας της Δυτικής Μακεδονίας κατά την Ελληνική και Ρωμαϊκή Αρχαιότητα. Θεσσαλονίκη 1983, Έκδ. της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Μ. Ανδρόνικος, ΒΕΡΓΙΝΑ, Οι βασιλικοί Τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες, Αθήνα 1984.
- Α.Κ. Βαβρίτσας, "Βωμοί με ανάγλυφα και επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα", Αρχαία Μακεδονία, V. Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1989.
- Αντ. Μπαμπάκου, Πράξεις Κοινής Διαθέσεως και άλλα συναφή φαινόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας. Συμβολή εις την μελέτην της οικογενειακής κοινοκτημοσύνης εις τους αρχαίους Έλληνας, Αθήναι 1961.
- Μ.Β. Σακελλαρίου, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1982.
- Θ.Ριζάκης - Ι. Τουράτσουλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, τόμ. Α', Κατάλογος επιγραφών, Αθήνα 1985, Έκδ. Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων.
- Δημ. Κ. Σαμαράς, Ιστορική Γεωγραφία της Ρωμαϊκής Επαρχίας Μακεδονίας (Το τμήμα της σημερινής Δυτικής Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη 1989, Έκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Δημ. Κανατσούλης, "Η οργάνωση της Άνω Μακεδονίας κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους", Αρχαία Μακεδονία, Διεθνές Συμπόσιο εν Θεσσαλονίκη, 1968. Έκδ. Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1970.
- Ηρόδοτος, I, VI, VII, VIII, passim.
- Θουκυδίδης, II, IV, passim.
- Ξενοφ. Ελληνικά V, VII, passim.
- Μελετίου, Γεωγραφία παλαιά και νέα, Βενετία 1728 και 1807.
- W.M. Leake. Travels in Northern Greece. London 1835.
- L. Heuzey: Mission Archéologique de Macédoine, Paris 1876.
- Μ. Δήμιτσα, Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας, Αθήναι 1874.
- Μ. Δήμιτσα, Η Μακεδονία εν λίθους φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζόμενοις, Αθήναι 1896.
- Ν. Παπαδάκης, "Εκ της Άνω Μακεδονίας", Περιοδ. Αθηνά 25 (1913).
- Α. Κεραμόπουλος, "Ανασκαφικά έρευνα εν τη Άνω Μακεδονία, Α. Εφημ., 1932.
- Ευστ. Ι. Στουγιαννάκη, Έδεσσα η Μακεδονική εν τη ιστορία, Θεσσαλονίκη 1932.

- W. Heurthley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939.
- N.G.L. Hammond: A History of Macedonia I: Historical Geography and Prehistory, Oxford 1972.
- N.G.L. Hammond, A History of Macedonia II, Oxford 1979.
- N.G.L. Hammond, A History of Macedonia III, Oxford 1988.
- J.M.R. Cormack, Inscriptions from Macedonian Edessa and Pella. ECT, Saint Louis 1953.
- Κ. Γ. Σταλίδης, Η Αγία Τριάδα Εδέσσας. Έδεσσα 1977.
- J.N. Kalléris, Les anciens Macédoniens I, Αθήνα 1954.
- L. Gounaropoulou, M.B. Hatzopoulos, Les milliaires de la Voie Egnatienne entre Heraclee des Lyncestes et Thessalonique, Μελετήματα I, Αθήνα 1985.
- Α. Χρυσόστομου, "Το Τείχος της Έδεσσας". Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη I (Θεσσαλονίκη 1988) - Νεότερες έρευνες του Τείχους της Έδεσσας, Ibid. II, (Θεσσαλονίκη 1991).
- Α.Β. Tataki, Macedonian Edessa, Prosopography and Onomasticon (υπό έκδοσιν).
- Κ.Ε. Νούσκα, Η Έδεσσα στις επάλξεις του Μακεδονικού Αγώνα, 1848-1912, τυπογραφείο Μέλισσα, Ασπροβάλτα χ.χ.
- Ευάγγελος Χ. Κακαβογιάννης, "Προβλήματα εδεσσαϊκής αρχαιολογίας", Εδεσσαϊκά Χρονικά 10 (1976) 16-44.

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

Η ΕΔΕΣΣΑ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ: Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας

Σκοπό αυτής εδώ της μελέτης αποτελεί η παρουσίαση των νεότερων στοιχείων, που έχουν προκύψει στο χώρο της σημερινής εδεσσαϊκής επαρχίας κατά την έρευνα των τελευταίων χρόνων, τα οποία σε συνδυασμό με τα παλιότερα ευρήματα μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε στη συναγωγή συμπερασμάτων για την ιστορική της τοπογραφία κατά το διάστημα από το τέλος της εποχής του Χαλκού ως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια¹.

Η επαρχία Έδεσσας παρουσιάζει μια δική της γεωγραφική αυτονομία, καθώς αποτελεί το συνδεδημένο κρικό ανάμεσα στην άνω ορεινή και την κάτω πεδινή Μακεδονία, καθώς επίσης και την απομονωμένη Αλμωπία. Το μεγαλύτερο μέρος της βρίσκεται σε υψόμετρο 300 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, στον εκτεταμένο αυχένα που δημιουργείται ανάμεσα στους βόρειους - βορειοανατολικούς πρόποδες του Βέρμιου και τους νότιους του Καΐμακτσαλάν (αρχ. Βόρα). Εξαιρεση αποτελούν οι ανατολικές περιοχές που προσεγγίζουν τα όρια της πεδιάδας των Γιαννιτσών. Οι τελευταίες αποτελούν και τις κατεξοχήν πεδινές εκτάσεις της επαρχίας μαζί με την κοιλάδα του Λόγγου στους πρόποδες του βράχου της Έδεσσας και την ανάλογη στα χωριά Πλατάνη - Φλαμουριά². Οι πεδινές εκτάσεις είναι ιδιαίτερα προσοδοφόρες από την περίοδο μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο χάρις στο υπάρχον αρδευτικό δίκτυο και τον προσανατολισμό προς τη δενδροκαλλιέργεια³. Μικρότερες όμως εκτάσεις απλώνονται γύρω από

1. Η μελέτη αυτή υπήρξε αποτέλεσμα μακρόχρονης επαφής με την περιοχή στα πλαίσια του έργου της ΙΖ' Εφορείας Αρχαιοτήτων, καθώς επίσης και αποτέλεσμα της συστηματικής τακτοποίησης - καταγραφής του παλιότερου υλικού και της διασάφησης ή επιβεβαίωσης των αρχαιολογικών πληροφοριών. Φυσικά τα αποτελέσματά της δεν είναι δυνατόν να εκπληρώσουν τους στόχους ενός ολοκληρωμένου προγράμματος τοπογραφικής έρευνας, που συνήθως αποτελεί έργο μεγαλύτερης ομάδας με συμμετοχή πολλών επιστημονικών ειδικοτήτων.

Στη συγκεκριμένη ακόμη περιοχή εγγενές πρόβλημα για μια έρευνα τέτοιου είδους αποτελούν οι αλλαγές που έχουν προκληθεί από τη δράση των ποταμών, καθώς ακόμη και οι εκτεταμένες δενδροκαλλιέργειες, οι οποίες διατηρούνται για διαστήματα πέραν των 30 ετών χωρίς αρόσεις και δεν επιτρέπουν τη διενέργεια δοκιμαστικών ερευνών. Συγκέντρωση των στοιχείων για την περίοδο πριν από το 1973 είχε γίνει από την Α. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου. Τουριστικός οδηγός Ν. Πέλλης, Έδεσσα 1973. Οι παρατηρήσεις της και οι πληροφορίες της εξακολουθούν να είναι πολύτιμες και σήμερα με κάποιες διορθώσεις και διασαφήσεις. Στο εξής Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου.

2. Ανάλογα με τα εδάφη έχουν κατανομηθεί και οι κοινότητες της εδεσσαϊκής επαρχίας από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, Αθήνα 1975 και 1986. Οι ορεινές και ημιορεινές κοινότητες είναι περίπου ίσες με τις πεδινές.

3. Γ. Μίντσης, 80 χρόνια Ελευθερη Έδεσσα 1912-1992, Έδεσσα 1992, σ. 135-138.